

УДК 336.63:336.77.067.32

Зворотна іпотека – фінансовий інструмент для осіб пенсійного віку: перспективи запровадження в Україні*

Дуб А.Р.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри державних та місцевих фінансів
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розкрито сутність зворотної іпотеки. На основі зарубіжного досвіду охарактеризовано умови надання зворотної іпотеки, визначальні фактори її розміру, її переваги та недоліки. Проведено порівняльний аналіз зворотної іпотеки та альтернативних джерел отримання доходів від нерухомості. З позиції потенційного попиту та пропозиції критично оцінено можливість запровадження зворотної іпотеки на фінансовому ринку України.

Ключові слова: зворотна іпотека, кредит, пенсіонер, пенсійні виплати, нерухомість, фінансовий інструмент, фінансовий ринок.

Дуб А.Р. ОБРАТНАЯ ИПОТЕКА – ФИНАНСОВЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ЛИЦ ПЕНСИОННОГО ВОЗРАСТА: ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье раскрыта сущность обратной ипотеки. На основе зарубежного опыта охарактеризованы условия предоставления обратной ипотеки, определяющие факторы ее размера, ее преимущества и недостатки. Проведен сравнительный анализ обратной ипотеки и альтернативных источников получения дохода от недвижимости. С позиции потенциального спроса и предложения критически оценены возможности возникновения обратной ипотеки на финансовом рынке Украины.

Ключевые слова: обратная ипотека, кредит, пенсионер, пенсионные выплаты, недвижимость, финансовый инструмент, финансовый рынок.

Dub A.R. REVERSE MORTGAGES – THE FINANCIAL INSTRUMENT FOR RETIRED PERSON: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The essence of the reverse mortgage is disclosed. Conditions for obtaining reverse mortgages, determinants of its size, its pros and cons are described on the basis of international experience. Comparative analysis of reverse mortgages and alternative sources of income from the property is made. The possibility of introducing reverse mortgages in Ukraine's financial market is critically evaluated from the perspective of supply and demand.

Keywords: reverse mortgages, loan, retired person, retirement payments, real estate, financial instrument and financial market.

Постановка проблеми. Особи, які виходять на пенсію, доволі часто не мають інших надходжень, ніж пенсійні виплати, а розмір останніх далеко не завжди дозволяє підтримувати життєдіяльність навіть на мінімальному рівні. Проте доволі часто, бідкаючись на скрутне матеріальне становище, пенсіонери забувають про наявний у них матеріальний актив, який може вирішити багато їхніх проблем, – нерухомість. У США, Австралії, країнах Європи отримати кошти від свого житла і при цьому залишитись проживати в ньому можна за допомогою фінансового інструмента, яким є зворотна іпотека. Зважаючи на те, що понад чверть населення України становлять пенсіонери, пошук можливості підвищення їхнього добробуту шляхом впро-

вадження нових фінансових інструментів обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Проблема тиці зворотної іпотеки значну увагу приділяють західні дослідники серед яких: Дж. Андерсон (J. Anderson), С. Голкомб (C. Holcomb), С. Гордон (S. Gordon), Дж. Дебіцька (J. Dębicka), С. Кастагнетті (S. Castagnetti), Дж. Кокко (J. Cocco), С. Лайонс (S. Lyons), Дж. Лукас (J. Lucas), А. Марцинюк (A. Marciniuk), С. Матік (S. Matic), В. Пфау (W. Pfau), Д. Солін (D. Solin) та інші. У їх працях розкрито історію розвитку зворотної іпотеки, механізм її функціонування та пов'язані з ним нюанси, а також критичні оцінки можливість використанні зворотної іпотеки в різному віці. Більшість праць західних авторів носять переважно практичний характер.

* Це дослідження здійснене в межах співпраці автора з Центром соціально-економічних досліджень CASE Україна й оплачене коштом благодійних внесків читачів сайту «Ціна держави» (<http://cost.ua>)

У вітчизняній як науковій, так і публіцистичній літературі питання зворотної іпотеки досі практично не висвітлювались. Чи не єдиною в Україні організацією, яка займається дослідженням зворотної іпотеки та розробкою її життєздатної моделі в нинішніх умовах розвитку національної економіки, є Центр соціально-економічних досліджень Case Україна в межах проекту «Ціна держави» (з яким співпрацює автор). З огляду на це, вважаємо за доцільне розкрити основні аспекти зворотної іпотеки та оцінити сучасні перспективи її запровадження в Україні.

Метою дослідження є розкрити сутність зворотної іпотеки як фінансового інструмента та оцінити можливість її впровадження в Україні з позиції потенційного попиту та пропозиції.

Виклад основного матеріалу. Започаткована у США понад півстоліття тому (в 1961 р. в м. Портленді) зворотна іпотека для українського ринку фінансових послуг нині все ще залишається своєрідною «terra incognita» (незвідана земля).

Головним призначенням такого фінансового інструменту є надання грошової підтримки людям похилого віку, які мають у власності такий актив як нерухомість і при цьому відчувають нестачу коштів для ведення повсякденного життя.

За своєю суттю зворотна іпотека – це кредит, що надається фінансовою установою (банком або спеціалізованою організацією) на певний період (здебільшого 10 р.), під заставу нерухомості і який (у разі виконання умов договору) не передбачає обов'язкового повернення позичених коштів особою, яка його взяла. З іншого боку, зворотну іпотеку можна трактувати як продаж особою свого житла на виплату (тобто людина, яка уклала договір зворотної іпотеки, отримуватиме виплати до тих пір, доки фінансова установа повністю не виплатить їй вартості нерухомості). При цьому до завершення терміну дії договору (він може тривати довше, ніж термін виплат, наприклад, при одноразовій виплаті всієї суми), отримувач виплат залишається власником нерухомості.

Після завершення дії договору зворотної іпотеки кредитор отримує право та можливість повернути назад надані у кредит кошти. Механізм повернення коштів передбачає альтернативні варіанти: повернення кредиту отримувачем зворотної іпотеки (за його бажанням) або його спадкоємцями (якщо вони хочуть залишити нерухомість у своїй власності), або шляхом реалізації кредито-

ром житла на ринку нерухомості (після того, як воно перейде в його власність).

До потенційних отримувачів зворотної іпотеки висуваються кілька вимог. Насамперед на зворотну іпотеку може претендувати людина, яка досягла певного віку (наприклад, у США – 62 р.; в Австралії, Польщі, Росії (під час експериментального запуску зворотної іпотеки у 2011 р.) – 60 р.). Другою основною вимогою є наявність права власності на житло, оскільки після завершення договору воно переходить до кредитора і забезпечить йому змогу повернути надані в кредит кошти. І третьою – проживання в нерухомості під яку надається зворотна іпотека (практично безперервно) з метою підтримки житла в належному стані [1; 2; 3].

Зворотна іпотека надається лише під житло, розташоване у великих (рідше малих) містах. Обумовлено це тим, що після завершення договору зворотної іпотеки кредитор намагатиметься зреалізувати набуте у власність житло, а зробити це у великому місті є значно простіше, ніж в іншій місцевості. До того ж, вартість нерухомості, яка є визначальним чинником розміру зворотної іпотеки, у великому місті є вищою ніж у малому чи сільській місцевості.

На відміну від звичайного іпотечного чи споживчого кредиту, зворотна іпотека не передбачає встановлення жодних обмежень щодо використання отриманих коштів. Позичальник може на власний розсуд скерувати їх на: оздоровлення чи всебічний медичний догляд; погашення раніше отриманого іпотечного кредиту; допомогу дітям; ремонт або вдосконалення житла; сплату обов'язкових платежів (наприклад, податку на нерухомість, оплату комунальних послуг і т. д.); щоденні побутові витрати; подорожі; подарунки тощо [4].

Проте найдоцільніше залучати і використовувати кошти зворотної іпотеки якомога пізніше (тобто не в 62 р., а в більш пізньому віці, наприклад, 72–75 р.) і лише в разі крайньої потреби (себто, якщо інших джерел засобів до існування немає, або вони не покривають життєво необхідних витрат, наприклад, потребу в лікуванні). Логіка тут дуже проста: якщо оформити зворотну іпотеку в шістьдесятирічному віці, то що трапиться, коли сума зворотної іпотеки буде повністю вибрана позичальником, а в 75-річному віці виникне потреба у фінансуванні всебічного догляду чи тривалого лікування (використання житла як активу стане вже неможливим)? З боку установи, яка надає зворотну іпотеку, її потен-

ційний клієнт – це особа, вік якої на 10 років менший за середню тривалість життя в країні. При цьому враховується і диференціація за статтю, оскільки переважно середня тривалість життя чоловіків є меншою, ніж жінок [5].

Суму виплат зворотної іпотеки для кожної людини розраховують індивідуально, виходячи з таких критеріїв [6]:

– віку позичальника. Чим старшою буде особа на час звернення за зворотною іпотекою, тим більшу суму виплат вона зможе отримати, бо, якщо, наприклад, особі 62 р. при середній тривалості життя 71 р., то, розрахована фінансовою установою, сума виплат розбиватиметься на 9 р., а якщо людина звернеться в 68-річному віці, то та ж сума буде розподілена на три роки;

– ринкової вартості житла, що перебуває у власності. Переважно потенційний отримувач зворотної іпотеки може розраховувати

на суму еквівалентну 56–60% вартості свого житла, оскільки плата за користування кредитними коштами вираховується із суми, що покриває решту вартості нерухомості. Припиняються виплати по зворотній іпотеці, коли сума заборгованості сягає 98% вартості житла, бо в протилежному випадку позичальнику доведеться самостійно (з інших джерел) оплачувати користування кредитом;

– відсоткових ставок за користування зворотною іпотекою здебільшого вищі, ніж ставки за звичайним іпотечним кредитом (наприклад, у США середньозважена ставка з іпотечного кредитування становить 3,18%, а з зворотної іпотеки – 4,6% [7; 8]). Крім того, вони можуть бути двох видів: фіксовані (встановлюються переважно для одноразової виплати суми зворотної іпотеки) та змінні (для будь-яких форм виплат (одноразової, періодичної, комбінованої) та обчислюються, виходячи із

Таблиця 1

Порівняння ключових моментів зворотної іпотеки та її альтернатив

	Зворотна іпотека	Довічна рента	Здача в оренду	Продаж із переїздом
Перехід права власності на житло	Переходить після смерті позичальника, або порушенні умов договору	Переходить до особи, яка виплачуватиме ренту, при укладанні договору	Не переходить	Переходить до покупця у моменти укладання договору
Визначальні чинники укладення угоди	Досягнення певного віку	Немає	Немає	Немає
Визначальні фактори величини виплат	Вік; вартість житла; відсоткові ставки	Вартість житла; інші, обумовлені сторонами	Ринкові ціни оренди, місце розташування, стан житла та ін.	Ринкова вартість житла, виходячи із місця розташування, стану тощо
Періодичність виплат	Одноразово; щомісяця; комбіновано	Комбінована (30-40% одразу, решта – періодично)	Періодично (щомісяця)	Одноразово (рідко – на виплату)
Додаткові витрати	Витрати на оформлення; страхування втрати вартості нерухомості	Немає	Сплата податку з орендних платежів	Витрати на оформлення
Ризики для особи, яка уклала договір	Невиконання умов договору через: неспроможність підтримувати житло в належному стані; сплачувати страхові платежі; невідворотна потреба в переїзді/виїзді із помешкання	Бажання платника ренти якомога швидше позбутися отримувача платежів (зокрема, і кримінальним шляхом); слабе законодавче регулювання; несвоєчасна виплата рентних платежів	Недобросовісні орендарі, які можуть пошкодити помешкання; несвоєчасна здійснення орендної плати	Можливе шахрайство з боку покупців

Авторська розробка

ставки LIBOR і відсоткової надбавки кредитора) [9].

З огляду на доволі жорсткі умови отримання зворотної іпотеки, слід зупинитись і на її альтернативах. Серед альтернатив зворотної іпотеки можна виділити довічну ренту, здачу житла в оренду (як із переїздом до родичів (під час надання в оренду всього помешкання), так і без переїзду (якщо в оренду здається лише частина приміщення)), продаж житла та переїзд до родичів чи в будинок для літніх людей (таблиця 1).

Зворотна іпотека – неоднозначний фінансовий інструмент. Вона несе як позитивні, так і негативні аспекти для особи, яка вирішила нею скористатися.

Серед плюсів можна назвати [10]:

- можливість скористатися з вартості житла для покращення свого добробуту, не залишаючи його (не здійснюючи його продажу чи переїзду);

- немає необхідності повертати кредит до тих пір, поки особа не надумає переїхати, або помре (погашається за бажанням спадкоємців);

- гнучкість виплат за зворотною іпотекою (одноразово, періодично, комбіновано);

- кредитна лінія, яка за умови часткових виплат може збільшуватись (на зарезервовані, але тимчасово не використані кошти, нараховуюся відсотки так, ніби ці кошти внесені на депозит);

- немає умови цільового використання коштів зворотної іпотеки;

- немає додаткової відповідальності за кредитом (сума боргу за зворотною іпотекою обмежується виключно вартістю житла, під яке надана);

- отримані за зворотною іпотекою кошти не оподатковуються (вважається, що це є отримання кредиту);

- кошти, отримані за зворотною іпотекою, не впливають на призначені соціальні виплати.

До мінусів зворотної іпотеки можна віднести [10]:

- високу вартість. Вартість зворотної іпотеки є вищою, ніж за звичайним іпотечним кредитом. Окрім того, отримувач виплат повинен здійснювати страхові внески до інститутів (компаній), які надають страховий захист, пов'язаний із зниженням вартості житла в майбутньому чи його втрати. Оскільки останнє може завдати збитків кредиторів. У результаті, виходячи з того, що плата за користування списується із кредитних коштів, особа

реально зможе отримати лише до 56–60% вартості свого житла;

- зниження добробуту отримувача після завершення договору зворотної іпотеки. Якщо особа доживає до завершення договору, то її добробут може суттєво погіршитись, бо по суті впродовж дії договору людина поступово продає своє житло (зменшує його вартість, яка залишається в її власності). Тобто після того, як вартість житла повністю перейде до кредитора, виплати зі зворотної іпотеки припиняються;

- прив'язку до житла. Особа, яка отримує виплати за договором зворотної іпотеки, не може залишати житло більше, ніж на певний встановлений законодавством час (у США – один рік). У протилежному випадку необхідно буде викупити використану вартість житла (тобто повернути отримані в кредит кошти);

- ризик втрати права викупу житла. Якщо позичальник не підтримує житло в належному стані (обумовленому в договорі) або не своєчасно чи не в повному обсязі здійснює страхові (пов'язані із зворотною іпотекою) та податкові (пов'язані з нерухомістю) платежі, він може бути позбавлений права викупу житла.

Для виявлення можливості запровадження зворотної іпотеки в Україні, вважаємо за необхідне оцінити наявність потенційного попиту та пропозиції на даний фінансовий інструмент.

До сприятливих чинників появи зворотної іпотеки на українському ринку фінансових послуг (із боку попиту) можна віднести:

- старіння населення. На початок 2016 р. кількість пенсіонерів зросла на майже на 150 тис. осіб або на 1,2% порівняно з попереднім роком, і склала 12,3 млн чоловік. З них 6,4 млн осіб (або 13% усього населення України) проживають у містах [11, с. 15–21]. Отже, вони можуть формувати потенційний попит на зворотну іпотеку;

- тривалість життя. Середня очікувана тривалість життя в Україні відносно невелика (71 р. Для прикладу, у США – 79 р. [12]). Виходячи з того, що договір зворотної іпотеки укладається переважно на 10–12 рр., можна говорити про сприятливий фактор її запровадження. Мінімальний вік отримувача при цьому доцільно встановити 62 р.;

- розмір пенсійних виплат. Середній розмір призначеної пенсійної виплати у 2015 р. становив 1699,5 грн. А кількість пенсіонерів, які отримували виплати розміром до 1500 грн, складала 7,9 млн осіб, або 64,5% усіх отримувачів пенсії [11, с. 21; 47]. З цього можна зробити висновок, що більшість пенсіоне-

рів відчуває потребу в додаткових грошових коштах. Особливо, якщо зважити на динаміку зростання цін на ліки та продукти харчування (комунальні послуги частково компенсуються державою через субсидії);

– наявність у країні самотніх осіб похилого віку, які мають у власності житло. На початок 2016 р. кількість домогосподарств без дітей у великих містах становила 3438,5 тис. або 58,3% усіх домогосподарств без дітей у великих містах, та 2625,9 тис. – у малих (або 62,4% усіх домогосподарств без дітей у малих містах). Середній розмір домогосподарств без дітей на початок 2016 р., як і в попередньому році, був 1,93 особи. Кількість же домогосподарств, які склалися з однієї особи в непрацездатному віці, у 2015 р. становила 438,8 тис. у великих містах та 515,4 тис. – у малих. Дві третини з вказаних домогосподарств з однієї особи припадали на жінок і лише одна третина – на чоловіків. Отже, виходячи з того, що в Україні понад 92% житла перебуває у приватній власності та 79,6% домогосподарств у великих містах володіють окремою квартирою, потенційний попит на зворотну іпотеку можна оцінити в 954,2 тис. осіб (домогосподарств з однієї особи) [13, с. 11; 19; 27]. А оскільки за останні три роки суттєвих змін у структурі домогосподарств не відбулося, то в і найближчій перспективі можна очікувати збереження його обсягу.

З боку попиту є підстави говорити про впровадження зворотної іпотеки. Навіть, виходячи з української ментальності, сама поява такого фінансового інструменту може спонукати родичів літньої людини (потенційних спадкоємців) подбати про її матеріальний достаток, щоб запобігти можливій втраті нерухомості через зворотну іпотеку. Це напевно виявиться дешевше, ніж подальший викуп житла у кредитора шляхом погашення боргу.

Щодо пропозиції, то зворотна іпотека для фінансових установ (банків), які її надають, – це довгі гроші (бо повернути наданий кредит можна здебільшого після смерті особи, яка

уклала договір). А економічна нестабільність, невизначеність щодо динаміки цін на житло тощо спричиняють до встановлення високих ставок за її використання. Останнє ж спричиняє до зниження інтересу з боку попиту.

Серед головних факторів, що можуть мати вплив на ціну пропозиції зворотної іпотеки в Україні, варто вказати на:

– рівень інфляції (закладається у відсоткову ставку за зворотною іпотекою). Рівень інфляції у 2015 р. (43,3%) та у 2016 р. (12,4%) роблять цей вид фінансової послуги дорогим і не привабливим;

– облікову ставку центрального банку (впливає на вартість кредитних ресурсів комерційних банків, оскільки це плата останніх за користування кредитами, взятими в центрального банку). Облікова ставка НБУ, хоч і демонструє тенденцію до зниження, проте залишається доволі високою (на початок 2017 р. – 14%). Тобто вартість зворотної іпотеки буде вищою, ніж облікова ставка, бо комерційні банки ще встановлюють свою надбавку (маржу) за надання коштів у зворотну іпотеку;

– динаміку цін на житло. За стабільної економіки ціни на житло мають тенденцію до зростання, що захищатиме фінансові установи (банки) від втрати коштів після завершення договору зворотної іпотеки. Нині ціни на ринку нерухомості в Україні не демонструють тенденцію до зростання в доларовому еквіваленті. Тому страхові внески (на страхування від знецінення вартості житла) можуть суттєво переобтяжувати загальну вартість зворотної іпотеки;

– стан житла (впливає на вартість житла, а значить і на розмір виплат після зворотної іпотеки). Якщо припустити, що значна частина людей похилого віку проживає в будинках, які збудовані ще за радянських часів, то розраховувати на більш-менш прийнятні суми виплат за зворотною іпотекою можна лише за умови проведеного капітального ремонту не лише в квартирі, а й у будинку

Таблиця 2

Ключові визначальні показники розміру та вартості зворотної іпотеки [7; 8; 14–18]

	США	Україна
Рівень інфляції у 2016 р., %	2,1	12,4
Облікова ставка, %	1,25	14
Ставки з іпотечного кредитування (середньозважені), %	на 30 років – 4,10 на 15 років – 3,26 на 10 років – 3,18	15 років (+ 20% початковий внесок) – 23,7 на довші терміни практично не кредитують
Ставки зі зворотної іпотеки (середньозважені), %	4,91 (фіксована) 4,60 (плаваюча)	була б не нижче 25-27%

загалом (ідеться про водопровід, каналізацію, електропроводку тощо).

Нині зворотна іпотека є надто дорогою і не вигідною (з погляду її розміру) для пересічних українських пенсіонерів (таблиця 2).

Про запровадження зворотної іпотеки може йтися лише тоді, коли рівень інфляції та облікова ставка будуть вимірюватися однозначним числом (і наблизатимуться до 5–6%), а економіка зростатиме. Підтвердженням цьому є невдала спроба пілотного проекту із запуску механізму зворотної іпотеки в Росії у 2011–2012 рр. (право на отримання мали пенсіонери у віці 60-ти р. і старші, максимальна сума позики могла становити 80% вартості житла зі ставкою – 9% річних). Провал був обумовлений низьким інтересом комерційних банків до довгострокового кредитування на умовах довгих грошей в економічно нестабільному середовищі. А для державних струк-

тур залучити кошти під зворотну іпотеку в разі бюджетного дефіциту є практично нереально.

Висновки. Отже, зворотна іпотека є фінансовим інструментом за допомогою якого особи пенсійного віку, які мають у власності житло, можуть покращити свій добробут. Попри те зворотна іпотека – інструмент неоднозначний, оскільки має і негативний аспект: високу вартість та втрату права власності на житло після завершення дії договору.

Незважаючи на наявний потенційний попит, запровадження зворотної іпотеки в Україні нині видається малоімовірним через існування чинників, які спричиняють до її високої вартості (рівня інфляції, високої облікової ставки НБУ, несприятливої динаміки цін на нерухомість). Лише стабілізація фінансової системи та економічне зростання може стати базою для появи на фінансовому ринку зворотної іпотеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Reverse Mortgages. Supervisory Insights [Electronic resource]. – Access mode: https://www.fdic.gov/regulations/examinations/supervisory/insights/siwin08/reverse_mortgages.html (last access: 15.01.17). – Title from the screen.
2. Гуреева М. Работает ли обратная ипотека в России? [Электронный ресурс] / М. Гуреева. – Режим доступа: http://www.domofond.ru/statiya/rabotaet_li_obratnaya_ipoteka_v_rossii/5074. – (дата обращения 10.01.2017). – Назвние с экрана.
3. Frequently Asked Questions about HUD's Reverse Mortgages [Electronic resource]. – Access mode: https://portal.hud.gov/hudportal/HUD?src=/program_offices/housing/sfh/hecm/rmtopten (last access: 15.01.17). – Title from the screen.
4. Retirement Strategies. Frequently Asked Questions About Reverse Mortgages [Electronic resource]. – Access mode: https://www.newretirement.com/Services/Reverse_Mortgage_FAQ.aspx (last access: 15.01.17). – Title from the screen.
5. Orman S. Know the risks, rewards of reverse mortgages [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.csmonitor.com/Business/2011/0309/Suze-Orman-Know-the-risks-rewards-of-reverse-mortgages> (last access: 15.01.17). – Title from the screen.
6. Кожевникова Ю. Обратная ипотека в США: как обеспечить старость с помощью кредита [Электронный ресурс] / Ю. Кожевникова. – Режим доступа: https://tranio.ru/traniopedia/glossary/reverse_mortgage/ (дата обращения 10.01.2017). – Назвние с экрана.
7. Refinance Rates Averages [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.bankrate.com/national-mortgage-rates/> (last access: 20.01.17). – Title from the screen.
8. Reverse Mortgage Interest Rates and Examples [Electronic resource]. – Access mode: <http://reversemortgagealert.org/reverse-mortgage-rates/> (last access: 20.01.17). – Title from the screen.
9. Reverse Mortgage Interest Rates [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.aag.com/news/reverse-mortgage-interest-rates> (last access: 20.01.17). – Title from the screen.
10. Is a Reverse Mortgage a Good or Bad Idea? Pros & Cons Compared [Electronic resource]. – Access mode: <http://reversemortgagealert.org/pros-and-cons/> (last access: 21.12.16). – Title from the screen.
11. Соціальний захист населення України, 2015 рік: статистичний збірник / Держ. служба статистики України; [О. Кармазіна (відп. за вип.)] – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 124 с.
12. У ВООЗ розповіли, скільки житимуть в Україні та світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lifepravda.com.ua/health/2016/05/20/212624/> (дата звернення: 20.05.16). – Назва з екрана.
13. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): статистичний збірник / Держ. служба статистики України; [І. Осипова (відп. за вип.)] – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 87 с.

14. Consumer Price Index Summary [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.bls.gov/news.release/cpi.nr0.htm> (last access: 20.02.17). – Title from the screen.

15. Індекси цін. Експрес-випуск. Державна служба статистики України, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expres_u.html#Ціни (дата звернення: 06.01.2017). – Назва з екрана.

16. Облікова ставка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647 (дата звернення: 20.01.2017). – Назва з екрана.

17. Іпотека по-українськи: хто та як кредитуватиме громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scr.in.ua/analytics/13476> (дата звернення: 20.01.2017). – Назва з екрана.

18. Кредиты на жилье: ипотечное кредитование от банков Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banker.ua/credit/flat/> (дата обращения 20.01.2017). – Назвние с экрана.